

Илияна Гаравалова

**СЕМАНТИЧНА МОТИВАЦИЯ НА НАЗВАНИЯТА ЗА
КЪТЕН ЗЪБ В РОДОПСКИТЕ ГОВОРИ**

Iliyana Garavalova

**SEMANTIC MOTIVATION OF THE NOUNS WITH ESSENTIAL
MEANING 'MOLAR TOOTH' IN THE RHODOPA DIALECTS**

(Abstract)

This article introduces the existing in the Rhodopa dialects manners to denominate the molar tooth, as well as semantic basis of the reasons the tokens in question to be able to function within the presented dialectical area with the indicated meaning.

Keywords: molar tooth, semantic characteristic, lexical meaning, nominal structure, verbal, etc.

Думата *зъб*, най-често в съчетание с прилагателното *кътен*, е част от задължителната за събиране лексика (Стойков 1969: 32–33; Стойков и др. 1971: 10) при проучването на българските териториални говори с цел определяне на тяхната езикова специфика. Основната причина за това е фактът, че става дума за словосъчетание, изградено изцяло от домашни по произход елементи (срв. стб. *кътънъ*, *зъвъ* (БЕР 2007: 660; БЕР 1986: 233)), в рамките на което ясно проличават застъпниците на старобългарските задни ерова (при прилагателното) и носова (при съществителното) гласни в силна позиция под ударение в съответния диалект. Това обаче не е единствената причина за посочения изследователски интерес към разглежданото название. Поради спецификата на кътниците (лат. *dentes molares*) да служат за механично раздробяване на хапката, в резултат от което са значително по-едри от останалите зъби, както и заради факта, че израстват на сравнително късен етап от човешкото развитие, един често болезнен и поради това още по-запомнящ се процес, те са много лесно разпознаваеми за информатора и така улесняват работата на диалектолога по регистриране на търсеното явление. Не на последно място прави впечатление богатата палитра от названия на този вид зъби, дължаща се на специфичния подбор на признаци, мотивиращи подбора на името им в българските диалекти.

Не представляват изключение от това правило и едни от най-старите запазени говори в рамките на нашата езикова територия – родопските. При тях още в началния етап от анализа на представената в статията проблематика се налага един интересен извод. Тук възприетото и на книжовно равнище общобългарско название *кътник* със значение ‘стрижен по-голям, широк и тъп зъб, който служи за дъвкане, кътен зъб’ (РБЕ 1995: 475; БЕР 1986: 232–233), домашна дума, чийто произход се извежда от *кът* ‘отстранено, затулено място в къща; ъгъл; скрито непристъпно място в природата’ (от прасл. *kātъ (БЕР 1986: 232–233)), не е широко разпространено. Разглежданото съществително е регистрирано единствено в две селища (вж.: *кътници* – Белица, Разложко; *кътници* – Боянци, Асеновградско (Арх. РДА)) и то само в множествено число. Изборът именно на тази лексикална основа при образуването на разглежданото название е мотивирана от разположението на съответния вид зъби в края на челюстта, където те са скрити от бузите, т.е. намират се буквално в ъгъла между челюстта и месестата част на лицето, напълно защитени и недостъпни ‘в къта’.

Производно от посоченото по-горе праславянско име *kātъ е прилагателното *kātъpъ > стб. кътъръ ‘вътрешен’ > *кътен* ‘който стои в къта, необщителен’ (БЕР 1986: 232–233). В българския език както на диалектно, така и на книжовно равнище, то влиза в състава на словосъчетание, което също представлява название на разглеждания вид зъб и ареалът му на разпространение обхваща цялата ни езикова територия. Употребата на тази номинална фраза със значение ‘кътник’ е мотивирана отново от местоположението на нейния референт в най-задната и трудно достъпна част на челюстта, т.е. ‘в къта’. За разлика от спорадичната употреба на названието *кътник*, словосъчетанието *кътен зъб* е много по-широко разпространено в родопските говори (срв.: *кътен (зъб)* – Рибново, Гоцеделчевско; *кътен* – Крибул, Гоцеделчевско; *кът’ен зъп* – Горноселци, Гоцеделчевско; *кътен зъп* – селищата Лъкавица и Козаново, Асеновградско; *кът’ен* – селищата П. Серафимово и Габрица, Смолянско; *кът’ен’* – Д. Фатово, Смолянско; *кът’ен зъп* – Д. Рудозем, Маданско; *кътен зъп* – Попско, Крумовградско; *кът’ни зъби* – Пловдивци, Маданско (Арх. РДА)). То е характерно и за хасковските селища Сусам и Тънково, както и за с. Беден, Девинско, където обаче функционира успоредно с друго съставно название на кътника, включващо прилагателно със значение ‘мъдър, умен’, което може да бъде от домашен произход или заемка (срв.: *кът’ен’* // *мъдър* – Тънково, Хасковско; *мъдър* // *кът’ен’* – Сусам, Хасковско; *кът’ен зоп* // *акъл дшиш* – Беден, Девинско (Арх. РДА)). При това следва да се отбележи, че в Тънково, Хасковско и Беден, Девинско се предпочита словосъчетанието *кътен зъб*, докато в Сусам, Хасковско, с по-голяма честота на употреба се характеризира номиналната фраза *мъдър зъб*.

В българския език съществува отделно название за последните четири кътника, които се наричат *мъдреци*, защото изникват при зъвършването на човешкото развитие. То (подобно на *кътник* и *кътен зъб*) също е характерно както за книжовната, така и за диалектната лексикалната парадигма на говорите в рамките на цялата българска езикова територия. Това название отново е с домашен произход, който се извежда от праславянското име *mǫdǫgьsь > стб. мѣдрось ‘качество на мъдър’ – мѣдрьць, чието основно значение е ‘човек с голяма мъдрост, с много знания и опит’ и едва след това ‘всеки от последните, крайните кътници у човека, които поникват покъсно и не се менят’ (БЕР 1995: 372–373; БТР 1976: 451; РБЕ 1998: 789). Мотивирано е от времето на поява на съответния вид зъби, които изникват, когато човекът е вече в своята зряла възраст, т.е. предполага се, че е натрупал значителни знания и житейски опит. Употребата на съществително с посочения по-горе произход и значение ‘краен кътник’ е широко разпространено в родопските говори, като почти безизключително се образува посредством наставка *-ец*, словообразователен модел, кодифициран като норма и в книжовния език в този случай (срв.: *мъдрец* – Якоруда, Разложко; Ситово, Пловдивско; селищата Яврово, Червен, Долнослав, Новаково и Болярци, Асеновградско; селищата Лясково, Момарско, Чокманово, Устово, Момчиловци, Давидково и Турян, Смолянско; селищата Джурково, Камилски дол, Черничино, Хухла, Долно луково и Гугутка, Ивайловградско; Старцево, Златоградско; селищата Тракиец и Стамболово, Хасковско; Солища, Девинско; Хасърлъ, Ферешко; *мъдрец* // *мадрец* – Райково, Смолянско; *мѣдрец* – Дедово, Пловдивско; Покрован, Ивайловградско; *мъдрец*’ – Д. Арда, Смолянско; Караклис, Димотишко; *мъдр’ец* – Левочево, Смолянско; Мандра, Хасковско; Петково, Ардинско; *мъдр’ѣц* – Доспат, Пещерско; *мъдр’ец* – Пчеларово, Кърджалийско; *мадрец* – Лилково, Пловдивско; селищата Писаница и Хасовица, Смолянско; *мадр’ец* – Ерма река, Маданско; *мадрец* – Бостина, Смолянско; *мадър’ец* – Сърница, Хасковско; *мадар’ец* – Ягодина, Девинско (Арх. РДА)). В Наречен, Асеновградско обаче в анализирания случай названието на този вид зъби се образува с помощта на наставка *-ак* (вж.: *мъдрак* – Наречен, Асеновградско (Арх. РДА)). В с. Искра, Първомайско и гр. Смолян името *мъдрец* функционира успоредно с други названия, характеризиращи се също със значение ‘краен кътник’ (срв.: *мъдрец* // *мѣдър зъп* – Искра, Първомайско; *ирмилик* // хр. *мадрец* – гр. Смолян (Арх. РДА)), като следва да се подчертае, че в първия случай се предпочита анализираният вид съществително пред номинално словосъчетание, образувано с помощта на прилагателно с идентичен произход, а във втория употребата на домашна лексема и заемка се разграничава на верски принцип.

Друго производно на прасл. *mǫdǫgьsь > стб. мѣдрось ‘качество на мъдър’ е прилагателното *мъдър* ‘умен, опитен; благоразумен; кротък, тих’ <

стб. мѣдръ (БЕР 1995: 378). Подобно на *кътен*, то също функционира като название на разглеждания вид зъби в лексикалната система на част от родопските говори, като за целта влиза в състава на номинално словосъчетание като съгласувано определение на съществителното *зъб* (вж. *мѣдър зѣп* – селищата Брястово и Д. Ботево, Хасковско; Пилашево, Първомайско; Домуздере, Дедеагачко; М. Градище, Свиленградско; *мѣдриѣ зѣп* – Орещец, Асеновградско; *мѣдър (зъб)* – Смирненци, Харманлийско; Мезек, Свиленградско; *мѣдър зѣп'* – Николово, Хасковско; *мѣдар зѣп* – Царева поляна, Хасковско; *мѣдър зѣп* – Чепеларе, Асеновградско; *мѣдар зѣп* – Славейно, Смолянско; *мѣдър зѣп* – Бачково, Асеновградско; *мѣдър' зѣп'* – Черна могила, Харманлийско (Арх. РДА)). Тъй като в случая става дума за производна лексема, образувана от корена, който се открива в основата и на представеното по-горе име *мѣдрец*, от това логично следва и че при нея се открива действието на същия мотивационен принцип. В някои единични селища се среща и вариантност при употребата на имената, служещи за назоваване на крайните кътници (вж.: *мѣдрѣц // мѣдър зѣп* – Искра, Първомайско; *мѣдър // кът'ън'* – Сусам, Хасковско; *кът'ен' // мѣдър* – Тънково, Хасковско (Арх. РДА)), като успоредно се появяват и словосъчетанието *кътен зъб* или съществителното, характеризиращо се с наличието на същия корен – *мѣдрец*.

В голяма група родопски говори със значение 'краен кътник' се употребява съществителното *умник* (вж.: *умник* – селищата Бабяк, Драглище, Г. Драглище, Елешница, Бачево, Годлево, Филипово, Осеново, Кремен, Обидим, Банско и Разлог, Разложко; Буково, Осиково, Теплен, Гайтаниново, Ореше, Парил, Огняново, Скребатно, Г. Дряново, Нова Ловча, Дебрен, Илинден, Лъки, Тешово, Делчево, Лещен, Ляски, Балдево, Баничан, Добротино, Брезница, Господинци, Гърмен и Беслен, Гоцделчевско; селата Зърнево, Черешово и Белотинци, Драмско; несъществуващото вече с. Ливадища; селищата Костаново, Дорково, Драгиново и Сърница, Велинградско; селищата Радилово, Козарско, Розово и Равногор, Пещерско; селата Ракитово и Дебращица, Пазарджишко; с. Еникьой, Ксантийско; селата Югово, Малево и Орехово, Асеновградско; *умн'ек* – Паталеница, Пазарджишко; *умници* – Добърско, Разложко; Волак, Драмско и Добралак, Асеновградско (Арх. РДА)). То също е от домашен произход, тъй като произлиза от стб. *умъ* 'ум, съзнание; мисъл, помисъл' (СР 2009: 1067-1068), но, за разлика от разгледаните по-горе съществителни *мѣдрец* и *кътник*, функционира с тази си семантика единствено на диалектно равнище (БТР 1976: 991), като ареалът му на разпространение в рамките на българската езикова територия е значително по-ограничен. Следва да се подчертае също така, че мотивацията, обуславяща употребата на съществителното *умник* като название на този вид зъби, е идентична с тази при *мѣдрец*, т.е. има се предвид фактът, че появата на референтите на

разглеждания термин става на един сравнително късен етап от човешкото развитие, който предполага натрупването на известен житейски опит. Причината за съществуването на подобна еквивалентност на наблюдаваните мотивационни процеси при две съвсем различни по произход думи лесно може да бъде обяснена чрез съществуващата синонимия между тях, тъй като в съвременния български език основното значение на думата *умник* е ‘умен човек’, а *умен* е този, „който има здрав ум; разумен, мъдър, паметен“ (БТР 1976: 990; Димитрова и др. 2007: 987), т.е. умният човек е мъдър. Подобно твърдение напълно се подкрепя и от факта, че в селата Цветино, Велинградско, и Корница, Гоцеделчевско, със същото значение се среща формата *сѹмник* – *сѹмници* (Арх. РДА). Те са резултат от настъпването на контаминация между предлога *с*, едно от значенията на който е ‘наличен признак или качество’ (БТР 1976: 847), и съществителното *ум*, т.е. *сумникът* е нещо, което идва с ума. В гоцеделчевските села Абланица, Лъжница и Жижево и в Забърдо, Асеновградско, съществителното *умник* се употребява успоредно с други названия на крайните кътници от домашен или чужд произход (вж.: *ѹмник* // *акълдѣши* – Абланица, Гоцеделчевско; *ѹмн’ѣк* // *арпалѣк* – Лъжница, Гоцеделчевско; *умник* // *акѣл’дишлийѣ* – Жижево, Гоцеделчевско; *ѹмник* // *ѹтра зѣп* – Забърдо, Асеновградско (Арх. РДА)), но се предпочита пред тях. От родопските говори единствено в с. Богутево, Асеновградско се среща съставната номинална фраза *ѹмн’а зѣп* (Арх. РДА), образувано с помощта на прилагателното *умен* (от стб. *ѹмъ*), което функционира като съгласувано определение на съществителното *зѣп*.

Същият мотивационен признак, откриващ се при *мѣдрец* / *мѣдър зѣп* и *умник* – *умен зѣп*, стои в основата на употребата и на още няколко названия със значение ‘краен кътник’, характерни за родопските говори. Едно от тях е срещащото се единствено в с. Кремене, Смолянско и с. Забърдо, Асеновградско (и то във вариант с др. име) словосъчетание *хитър зѣп* (вж.: *хитрет зѣп* // *ир’мил’ѹк* – с. Кремене, Смолянско; *ѹмник* // *ѹтра зѣп* – Забърдо, Асеновградско (Арх. РДА)). То е изградено отново изцяло по структурния модел, наблюдаващ се и при номиналните словосъчетания *кътен* / *мѣдър зѣп*, като и тук в ролята на съгласувано определение към съществителното е прилагателно с домашен произход – *хитър* < стб. *хѹтръ* ‘изкусен, умел, умен, опитен’ (от стб. *хѹтрѣдѣсть* ‘умение, изкуство; пронизателност, прозорливост, проникновение’) – и със значение ‘умен, мъдър’ (Фасмер 1973: 240; СР 2009: 1162–1163). Ето защо не е изненадващ фактът, че появата на анализираното име на крайните кътници се дължи на същия мотивационен признак, откриващ се и при посочените по-горе негови названия, и се обяснява изцяло с наличието на синонимични връзки между лексемите *хитър*, *мѣдър* и *умен* (Димитрова и др. 2007: 987; Фасмер 1973: 240; СР 2009: 1162–1163). Тъй като обаче този семантичен

нюанс на разглежданото прилагателно име от синхронна гледна точка се пази в българския език предимно на диалектно равнище, словосъчетанието *хитър зъб* не функционира в книжовната лексикална парадигма.

При друга значителна част от родопските говори за назоваване на мъдреца се използват сложни думи или именни конструкции, които също са мотивирани от времето на поникването му в един сравнително късен етап от човешкото развитие, когато индивидът е натрупал определено количество мъдрост и знания за света, но, за разлика от всички разгледани до момента случаи, са изградени изцяло или частично от заемки. В този смисъл най-широко разпространени в разглеждания географски ареал са съставните лексеми и лексикалните образувания, включващи в състава си съществителните *акъл* ‘ум, разум, съвет’ (характеризиращо се с голяма честота на употреба на диалектно равнище в българския език), навлязло в нашата лексикална система от арабски през турски език (тур. *akıl* от арабски *âkil*), и *диш* ‘зъб’ < от тур. *diş* ‘зъб’, както и съответните производни от тях прилагателни *акъллия* (тур. *akıllı*) ‘умен, разумен’ и *дишли(я) / дишлери* (от тур. *dişli / dişleri*) ‘зъбат; зъбест’ (Класов и др. 1992: 211; Филипова и др. 1982: 50; РБЕ 1977: 217; БЕР 2007: 8). При по-голямата част от тях става дума за словообразователен модел, калкиращ, т.е. възпроизвеждащ буквално, морфологичната структура и семантичната мотивировка на словосъчетанието *умен зъб*, възникнало в българоезична среда (срв.: *акълд’еш* – Касъка, Пещерско; *акълд’иешл’ер’и* – Барутин, Пещерско; *акълд’ишл’ар’и* – Любча, Пещерско; *акълд’еши* – Боголин, Гоцеделчевско; *акълдоше* – Слещен, Гоцеделчевско; *акълд’еши* – Туховица, Гоцеделчевско; *акъл’дишлийа* – Кочан, Гоцеделчевско; *умник // акълдеши* – Абланица, Гоцеделчевско; *акълдишлийа* – Ваклиново, Гоцеделчевско; *умник // акъл’дишлийе* – Жижево, Гоцеделчевско; *акълдеши* – Голешово, Санданско; *акълд’иши* – Змеица, Девинско; *йеклд’ешик* – Лясково, Девинско; *акъл’д’ешл’и* – Брезе, Девинско; *кът’ен зоп // акъл’диши* – Беден, Девинско; *акълдишли // кълбар’дишлийе* – Настан, Девинско; *акълдеши* – Драбишна, Ивайловградско; *акълдиши* – Бряговец, Крумовградско (Арх. РДА)). Важно доказателство в подкрепа на тезата, че се калкира именно българският модел, а не обратното, е фактът, че турското название за кътник – *azidişi* – формално се състои от две части *azi* ‘бунт, въстание’ и *diş* ‘зъб’ (Класов и др. 1992: 264; Баскаков и др. 1977: 88), т.е. в случая става дума за съвсем различен мотивиращ признак – проблемността на кътните зъби, които израстват трудно, често боледуват и отстраняването им е сложно. Уместността на това твърдение се доказва и от наличието на друга група названия със значение ‘краен кътник’, които, макар да включват в състава си турската заемка *акъл*, са изградени изцяло според изискванията на българското словообразуване с помощта на домашни по произход наставки (напр.: *акъл’ен зап* – Црънча, Гоцеделчевско; *акълувит зъп* – Д. Дряново, Гоцеделчевско и Хвойна, Асеновградско; *акълувит зъп* – Павелско, Асенов-

градско (Арх. РДА)). В с. Вълкосел, Гоцеделчевско, е регистрирано и словосъчетанието *акъл балък*, което функционира със същата семантика, около появата му обаче има множество неясноти, още повече че значението на посочената номинална конструкция е явно оксиморонно, тъй като първият елемент от нея означава 'ум', а вторият 'глупак' (Арх. РДА).

Освен разположението на кътните зъби в края на челюстта, т.е. в ъгъла между нея и вътрешната страна на бузата, и спецификата им да се появяват в края на човешкото развитие, т.е. след помъдряването, в родопските говори се открива и трети мотивационен признак, който стои в основата на съществуващите тук начини за назоваване на разглеждания вид обекти от действителността. До известна степен той може да се разглежда като пряко повлиян от мотивацията 'време на изникване', представена по-горе, но, за разлика от нея, при формирането на този тип названия на мъдрец се акцентира не върху натрупания опит, с който разполага човекът по това време, а върху броя на зъбите, които той вече има. Особено показателен в този смисъл е примерът, който илюстрира значението на думата *кътник* в „Речник на българския език“: „*Децата имат два вида зъби – млечни и постоянни. Млечните зъби са на брой 20 ...*“ (РБЕ 1995: 475). Мъдреците различават възрастния от детето, те израстват след дваيسетия зъб и затова в една значителна част от родопските говори носят названието *ермилик* / *ирмилик* (срв.: *ирмилик* – селищата Боровина, Петров дол и Лещак, Маданско; селата Виево, Кутела и Могилица, Смолянско; Триград, Девинско; *ирмилик* // хр. *мадрѐц* – гр. Смолян; *ирмилик*' – с. Витина и Шаренка, Маданско; селищата Буково, Ахряне, Бориково и Средногорци, Смолянско; гр. Златоград; *ирмил'ик* – с. Неделино, Маданско; *ирмил'ик*' – селищата Батанци, Мъглища и Бориново, Маданско; *ир'милик*' – Смилян, Смолянско; *ир'милик* – Сивино, Смолянско; *йир'м'ил'ик*' – Ждребово, Девинско; *йир'мил'ик*' – Жълтуша, Ардинско; *ирмълък* – Оряховец, Ардинско; *ир'м'ил'ик*' – Дряново, Хасковско; *һитрет зоп* // *ир'мил'ик*' – Кремене, Смолянско; *ермелик* – селищата Вълчи дол, Търън и Влахово, Смолянско; *ермилик*' – Чавдарица, Пещерско; *йермелик* – Мугла, Девинско; *йермелик* – Чепинци, Маданско; *ѐрмихик* – Г. Арда, Смолянско; *йерм'елик* – Загражден, Смолянско; *йерм'ил'ик* – Върбина, Смолянско; *йерм'лик* – Буково, Смолянско; *йерм'елик*' – Кожаре, Смолянско; *йер'м'ил'ик*' – Водни пад, Смолянско; *йер'м'ел'ик*' – Буйново, Девинско; *йерм'ел'ик* – Малка Арда, Арднско; *ехмелик*' – Черничево, Крумовградско (Арх. РДА)), което отново е заемка от турски (от тур. *üçmilik* 'стара сребърна или златна монета на стойност двадесет гроша', от *üçmî* 'двадесет'), функционираща със значение 'краен кътник' (успоредно със запазване на семантиката 'монета от двадесет единици') изцяло на диалектно равнище (РБЕ 1990: 925; РБЕ 1984: 819; БЕР 2007: 507; БЕР 1979: 86; Филипова и др. 1982: 82, 308).

Наличието на същия мотивационен признак се открива и в редица родопски названия на мъдреца (главно в Девесилите, Крумовградско), основен елемент от структурата на които отново е турската заемка *üçmiş* 'двадесет'. В преобладаващата част от случаите става дума за съставни съществителни или словосъчетания, включващи освен това и думата с идентичен произход *diş* 'зъб' (вж.: *йермидиши* – Царино, Момчилградско; *ирмидишлик* – Аврен, Крумовградско; *ермьдеши* – Лимец, Крумовградско; *ирмидиши* – селата Девесилово, Девесилица и Г. Девесил, Крумовградско; *ейрмидишли* – Стрижба, Крумовградско; *ирмидий* – Тихомир, Крумовградско; *ирмилик' диши* – Егрек, Крумовградско; *ирмилик дешь* – Г. Юруци, Ивайловградско (Арх. РДА)).

В село М. Девесил, Крумовградско, е регистрирано и названието *ерми годешен* (Арх. РДА), в което отново присъства турската заемка *üçmiş* 'двадесет', но тя се отнася към прилагателното от домашен произход *годишен*, като по-този начин подчинява разглежданото название на нов мотивационен признак, който отново е най-общо свързан с поява на мъдреците на един късен етап от човешкото развитие, но акцентира върху възрастта, на която обикновено е индивида по време на анализирания процес.

Като пряк резултат от този вид мотивация може да се разглежда и регистрираното в с. Елховец, Смолянско, название на разглеждания референт от действителността – *лѝра* (Арх. РДА). Неговата поява е възможна като следствие от настъпването на пълно отъждествяване в съзнанието на носителите на диалекта на два отделни обекта – старата турска златна или сребърна пара със стойност двадесет гроша и официалната валута в Османската империя – лирата, което става причина и за директния пренос на името на посочената парична единица върху този вид зъби в конкретния случай.

В част от родопските говори названието на крайните кътници се отнася пряко към апотрофейната функция на словото. Както вече бе споменато по-горе, мъдреците са проблемни зъби не само при поникването си, често съпроводено със сериозен дискомфорт, но и в последствие, тъй като лесно се увреждат, а в много от случаите боледуването им води до усложнения и налага отстраняването им, което също е особено трудно. За да се предотврати това, в част от разглеждания ареал те биват наричани с умалителни и гальовни имена, единствената цел на които е умилюваването на кътника, за да не създава той проблеми на своя притежател и да стои „мирен“ (вж.: *мирушка* – Плетена, Гоцделчевско; *мирник* // *мирен зъп* – Вълче поле, Свиленградско; *мирен зъп* – Косово, Смолянско; *мирен* – Върбово, Девинско; *мир'ен зъп* – Гела, Девинско; *мирнийе зъп* – Стойките, Девинско; *мирен зъп* – Широка лъка, Девинско (Арх. РДА). Ето защо като водещ мотивационен признак при създаването на този тип названия следва да се определи предпазването от неприятности, а общото между всички тях е, че

са от домашен произход и в основата им се открива коренът *мир* ‘тишина, спокойствие, послушание, липса на война’ < стб. *миръ* / *мирънъ* ‘мирен, спокоен’ < прасл. **mīgъ* ‘мир’ / **mīgънъ* / **mīgъnastъ* ‘качество на мирен, миролюбие’ (БЕР 1995: 114, 117).

В говорите на единични родопски селища названията на кътника са мотивирани от функцията, която той изпълнява, да стрива и раздробява храната върху широката си повърхност. Така например в с. Бръщен, Гоцелчевско, разглежданият обект от действителността се нарича *йемо-вйт зан* (Арх. РДА). Прилагателното, изпълняващо функцията на съгласувано определение към съществителното *зъб* в рамките на анализирания номинална конструкция, е заемка от турски, производна от името (*й*)*ем* ‘зоб; дажба зърнен фураж’ < от тур. *уем* ‘зоб’ (БЕР 2007: 494; БЕР 1979: 99), т.е. тук става дума за зъба, който преработва фуража или, казано по друг начин, който сдъвква откъснатата вече хапка. Същият мотивационен признак се открива и в названието на кътника, регистрирано в с. Лъжница, Гоцелчевско. Там успоредно с името *умн’ек* за обозначаване на анализирания референт от действителността се използва и съществителното *арпалък* (Арх. РДА), образувано от *арпа* диал. ‘неочукан ориз’ < от тур. *арпа* със значение ‘ечемик’ (БЕР 2007: 16).

Друг важен мотивационен признак при формиране на названията на кътниците в родопските говори е техният външен вид. Той стои в основата на начините за обозначаване на разглеждания тип зъби в следващите две родопски селища. Така например в с. Мулдава, Асеновградско, със значение ‘кътен зъб’ функционира съществителното *къдрик* (Арх. РДА). Не е изключено появата на анализираният име да е резултат от асимилационни процеси, настъпили в лексемата *кътник*. Като се има предвид обаче, че тази дума не е особено характерна за родопските говори, както и че не е регистрирана в тях в единствено число, това е малко вероятно. Друг възможен произход на анализираният съществително е от прасл **kād-гъ* или **kād-гъ*, **kād-егъ*, **kād-егъ* с основа **kād* (като в **kad-ěль*), от което се образува съвременното *къдър* ‘вълнообразен кичур коса, къдрица’ и производните му *къдърец* / *къдрец* ‘къдрица’, *къдрьо* ‘който има къдрици’ и *къдрек* ‘гайтанена украса на дреха’, ‘кривото перо отзад на патока’, ‘вид бод’, ‘вид фигура във везба по риза’ (БЕР 1986: 182), като всички тези значения се обединяват от семантиката ‘нещо начупено, навито, накъдрено’, която пряко кореспондира с външния вид на кътника, който има неравна, вълниста повърхност. Именно формата на разглеждания вид зъб мотивира употребата на посоченото съществително като негово название в посоченото селище.

В с. Настан, Девинско, успоредно със съществителното *акълдишли*, като название на кътния зъб функционира и словосъчетанието *кълбар дилийе* (Арх. РДА). Ако се допусне, че, тъй като втората част на номиналната конструкция представлява заемка от турски произход, то и

първата би следвало да е такава, то *кълбар* следва да се изведе от тур. *kálben* ‘сърдечно, искрено’, т.е. да се отнесе към апотрофейните начини за назоваване на разглеждания вид референти (Баскаков и др. 1977: 499). Това обаче е слабо вероятно, тъй като родопските говори изобилстват от примери за съставни названия на кътника, при които само един от елементите е от чужд произход, а разгледаните по-горе имена с апотрофейна функция изцяло се характеризират с произход от домашната лексема *мир*. Ето защо изглежда много по-вероятно прилагателното *кълбар* да е производно от домашната лексема *кълбо* ‘геометрино тяло с крива повърхност, всички точки на която са еднакво отдалечени от центъра; сфера, глобус; подобно по форма тяло, вълмо’ (от прасл. **klǫvъ* и **klǫva* ‘нещо свито, завито’ (БЕР 1986: 188)), а употребата на съставното название *кълбар шишлийе* със значение ‘кътник’ да е мотивирано от формата на този вид зъби, чиято повърхност е вълнообразна и изградена от няколко полукълба. Въпреки това обаче произходът на разглежданата лексема остава неизяснен.

В заключение следва да се подчертае, че голямото разнообразие от имена, характеризиращи се с наличието на семантика ‘кътен зъб’, наблюдавано се в ареала на разпространение на родопските говори, се дължи на значителния брой мотивационни признаци, откриващи се в основата на тези названия. Именно промяната на мотивацията е основната причина за наблюдаваната тук промяна на лексикалния тип. Освен това от анализа на представения диалектен материал ясно проличава, че функционалността на всяко от посочените имена, независимо дали е просто или съставно, дали е от домашен или от чужд произход, по никакъв начин не се ограничава на верски принцип.

ЛИТЕРАТУРА

Арх. РДА: Архив за Родопски диалектен атлас към Секцията по българска диалектология и лингвистична география към Института за български език при БАН.

Баскаков и др. 1977: *Баскаков, А. Н., Н. П. Голубева, А. А. Кямилиева, К. М. Любимов, Ф. А. Салимзянова, Р. Р. Юсипова*. Турецко-русский словарь. Москва, Изд. „Русский язык“.

БЕР 2007: Български етимологичен речник. Т. 1 А–З. София, АИ „Проф. М. Дринов“.

БЕР 1979: Български етимологичен речник. Т. 2. София, АИ „Проф. М. Дринов“.

БЕР 1986: Български етимологичен речник. Т. 3 КРЕС – МИНГО. София, АИ „Проф. М. Дринов“.

БЕР 1995: Български етимологичен речник. Т. 4 МИНГО – ПАДАМ. София, АИ „Проф. М. Дринов“.

БТР 1976: Български тълковен речник. София, Наука и изкуство.

Класов и др. 1992: *Класов, Г., С. Николов*. Българско-турски речник. София, Изд на БАН.

Димитрова и др. 2007: *Димитрова, М., А. Спасова*. Синонимен речник на съвременния български книжовен език. София, Наука и изкуство.

РБЕ 1977: Речник на българския език. Т. 1 А–Б. София, Изд. БАН.

РБЕ 1984: Речник на българския език. Т. 4 Деятелен–Е. София, Изд. БАН.

РБЕ 1990: Речник на българския език. Т. 6 И–Й. София, Изд. БАН.

РБЕ 1995: Речник на българския език. Т. 8. Координатограф – Л. София, Изд. БАН.

РБЕ 1998: Речник на българския език. Т. 9. М. София, АИ „Проф. М. Дринов“, ЕМАС.

СР 2009: Старобългарски речник. Т. 2. О–У. София, Изд. „Валентин Траянов“.

Стойков 1969: *Ст. Стойков*, Програма за събиране на материали за Български диалектен атлас. София, Изд. БАН.

Стойков и др. 1971: *Ст. Стойков, М. Младенов*, Упътване за проучване лексиката на местен говор. София, Изд. БАН.

Фасмер 1973: *Фасмер, М.*, Этимлогический словарь русского языка. Т. 4. Т – ящур, Москва, Прогрес.

Филипова и др. 1982: *Филипова-Байрова, М., С. Бояджиев, Ел. Машалова, К. Костов*. Речник на чуждите думи в българския език. София, Изд. БАН.

✉ *Гл. ас. д-р Илияна Гаравалова*

Секция за българска диалектология и лингвистична география
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България
garina@abv.bg

✉ *Assist. Prof. Iliyana Garavalova, PhD*

Department for Bulgarian Dialectology and Linguistic Geography
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria
garina@abv.bg